

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НІКІТІН Ю.О.

**ОСНОВНІ СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Розглянуто основні заняття міського населення Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. Простежено пріоритетні сфери діяльності окремих національних груп мешканців міст. Показано зв'язок між рівнем економічного розвитку міст Чернігівської губернії та основними заняттями їх мешканців.

На початку ХХІ століття Українська держава переживає важливі зміни, що охопили всі сфери життя суспільства. Багато з них за своїм значенням і наслідками нагадують реформи другої половини ХІХ ст., які сприяли поширенню товарно-грошових відносин в Російській імперії. Зокрема, як і тоді, у сучасних умовах в Україні відбуваються серйозні зміни в житті та становищі її населення. Значний інтерес привертають до себе питання демографії та основних сфер діяльності населення. Саме тому актуальною є проблема всебічного аналізу професійної діяльності мешканців міст у другій половині ХІХ ст. Без її глибокого вивчення практично неможливо використати досвід минулого при прогнозуванні і подальшому розвитку промислового потенціалу сучасної України.

Головними джерелами при написанні даної статті стали опубліковані документи, а також матеріали Державного архіву Чернігівської області і Російської національної бібліотеки. Використані матеріали містять статистичні дані про чисельність і склад населення міст Чернігівської губернії, а також кількість підприємств, популярні промисли і місцеву торгівлю. При обробці матеріалів були використані загальнонаукові методи пізнання (об'єктивності, історизму, логічної послідовності), а також історичні (проблемно-тематичний, хронологічний, аналітичний та описовий). При вивченні окремих аспектів проблеми також були використані історико-ретроспективний метод (при аналізі історіографії проблеми) та типологізації і класифікації (при аналізі джерел), аналітичний (у висновках) та ін.

Дослідники неодноразово зверталися до вивчення впливу буржуазних реформ другої половини ХІХ ст. на міське населення. Проте знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. В сучасній історіографії існує незначна, але стійка традиція вивчення історії різних напрямків професійної діяльності населення українських губерній. В другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. різні аспекти даної проблеми були висвітлені в працях М. Домонтовича [4], І. Ямзіна [23], О. Русова [20], В. Канеля [8] та ін. Вчені в цей час ввели у науковий обіг цікавий статистичний матеріал і зробили перші спроби його аналізу. В радянській історіографії дане питання частково було висвітлено в роботах В. Голобуцького [2], Ф. Лося [10], А. Рашина [14], В.

Нікітін Юрій Олександрович - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Кабузана [9], Б. Миронова [11] та ін. Головним досягненням радянської історіографії слід вважати перехід від констатації фактів до їх аналізу, а також розширення проблематики і джерельної бази. Сучасний період розвитку історичної науки в Україні пов'язаний із зміною методологічних орієнтирів, що вплинуло на перегляд напрямків наукових досліджень. Якщо раніше головну увагу вчені приділяли, як правило, історії формування робітничого класу і класовій боротьбі, то в наш час дослідники в своїх працях розглядають темпи урбанізаційних процесів, розвиток усіх соціальних груп міського населення, основні сфери зайнятості мешканців міст та ін. Зазначені проблеми знайшли своє часткове вивітлення в роботах Л. Шарої [22], І. Погребинської [13], О. Солошенко [21], О. Іванюка [6] та ін.

На жаль, проблема професійної діяльності міського населення Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. залишається недостатньо вивченою. Саме аналізу даної проблеми присвячена ця розвідка.

Історико-географічні фактори та рівень економічного розвитку регіонів впливали як на ступінь зайнятості міського населення, так і на вибір сфер його діяльності. Під впливом реформ другої половини XIX ст. посилилася регіональна спеціалізація, з'явилися нові підприємства і сфери діяльності. Усі ці процеси простежувалися і в містах Чернігівської губернії. На відміну від сусідніх (особливо Полтавської) губерній, на Чернігівщині землеробство не було домінуючим серед занять мешканців повітових і заштатних міст. Лише 6748 чол. отримували кошти від землеробства. Особливо поширеним воно було в південних повітах краю. Наприклад, переважна частина мешканців Нового Міста, Борзни та значний відсоток населення Мглина і Березного жили саме за рахунок обробки землі [1, с. 654]. Переважання землеробства на півдні краю було тісно пов'язано із кліматичними особливостями губернії. Крім пшениці та жита, популярністю серед населення користувалася гречка, яку активно вирощували.

Важливу роль у житті губернії відігравали кустарні промисли. За кількістю промислів, якими займалося місцеве населення, Чернігівська губернія посідала одне із провідних місць у Російській імперії [10, с. 81]. Губернія була відома своєю продукцією: взуттям, гончарними виробами, речами домашнього вжитку, городництвом, садівництвом тощо. Городництво розвивалося як у північних, так і у південних повітах. Активну участь у цій справі брали розкольники, які мешкали в губернії. Вирощені кавуни, дині, різні овочі продавалися у всіх містах Чернігівщини. Протягом другої половини XIX ст. у губернії місцевими чиновниками фіксувався поступовий занепад садівництва. Найбільш поширеним садівництво було серед мешканців Конотопа і Сосниці. У садах вирощували груші, яблука, сливи, кизил, грецькі горіхи і навіть окремі сорти кримського винограду. У багатьох містах краю існувало бджільництво. У північних повітах Чернігівщини даний промисел знаходився в руках розкольників. Місцеві чиновники відзначали, що рівень розвитку бджільництва був пов'язаний не лише з кліматично-географічними особливостями, але й з початком масової вирубки лісів.

Незважаючи на значну кількість річок та озер, у губернії рибальський промисел існував, але не набув масового характеру. Значний відсоток міського

населення отримував кошти від заготівлі та розпилювання деревини, виготовлення дьогтю, смоли, будівництва човнів. Виготовлення смоли було популярним серед мешканців Остра і Суражу, а дьогтю у Новозибкові. Обробка дерева та виготовлення запасних частин для возів, дерев'яного посуду, бондарство були поширеними серед ремісників Сосниці, Остра і Суража. Вишиті скатертини, одяг та рушники з Кролевця були визнані не лише на Чернігівщині, а й за межами губернії. В Острі місцеві майстри спеціалізувалися також на виготовленні рибальських сіток. Виробництво посуду було поширеним заняттям ремісників Новозибкова, Кролевця, Сосниці, Новгород-Сіверського, Городні. Обробка шкір (у тому числі й овечих), пошиття кожухів набули популярності серед кустарів Борзни, Коропа, Березного, Новозибкова, Козельця. Шапки з повстини шили у Новозибкові та повіті.

Центрами чоботарства в губернії вважалися Борзна, Короп і Новозибків. Місцеві майстри за рік шили до 25 тис. пар чобіт. Окремі мешканці Кролевця та Новгород-Сіверського займалися видобутком крейди, що реалізовувалася як у межах губернії, так і продавалася до інших регіонів. Окремі мешканці Глухова і Суража займалися випалюванням вапна. Потреби будівництва задовольняли майстри Новгород-Сіверського та Глухова, які видобували дикий камінь та піщаник. Завдяки мешканцям Глухова, які видобували спеціальну фарфорову глину, працювали московські підприємства [1, с. 656]. У другій половині XIX ст. у губернії занепадало чумацтво, що було пов'язано із розвитком залізничного сполучення та заселенням південних регіонів України [7, с. 26].

Чернігів у другій половині XIX ст. не відігравав роль великого торговельно-промислового центру. Він залишався одним із важливих адміністративно-культурних осередків Лівобережної України. Незначний відсоток його мешканців займався землеробством і городництвом. Серед ремісників переважали іудеї. У 1897 р. у місті нараховувалося 1461 ремісників (із них 471 майстер). Вони головним чином виготовляли одяг (688 чол.), побутові речі (335 чол.) та продукти харчування (181 чол.). Найбільш поширеними ремеслами в Чернігові були чоботарство (256 чол.), кравецька справа (335 чол.) та візництво. Значний відсоток мешканців Чернігова та інших міст краю жив за рахунок поденної роботи [15, арк. 34].

Отже, значний відсоток населення Чернігівської губернії працював у кустарному виробництві та брав участь у різноманітних промислах.

Фабрично-заводська промисловість Чернігівщини розвивалася, але недостатньо швидкими темпами. Це засвідчують статистичні дані, зібрані місцевими чиновниками за 1881 р. [1, с. 657].

Дані таблиці засвідчують, що найбільшими промисловими центрами краю були Новозибків, Ніжин, Кролевець. Саме на їх долю припадала питома частка виробленої продукції. У той же час необхідно відзначити, що більшість зареєстрованих підприємств у цей час використовувала працю незначного числа робітників (від декількох чоловік до декількох десятків). Наприкінці XIX ст. відбувався процес концентрації виробництва, що вело до загального зменшення кількості фабрик та заводів у містах губернії, але при цьому зростав обсяг виробленої продукції.

Міста	Кількість заводів	Вироблено продукції (у тис. руб.)
Чернігів	11	30,1
Борзна	10	1,5
Глухів	9	117,7
Городня	7	7,6
Козелець	4	1,7
Кролевець	22	17
Конотоп	3	2,5
Мглин	14	33,8
Новгород - Сіверський	12	35,8
Новозибків	60	200,1
Ніжин	25	28,6
Остер	2	0,9
Сосниця	1	0,7
Стародуб	11	80,7
Сураж	3	17
Усього	194	570,7

На низькі темпи промислового розвитку Чернігівської губернії, на думку місцевих чиновників, вплинуло сусідство із Київщиною. Місцеві підприємці або не витримували конкуренції з більш потужними заводами та фабриками Києва, або вважали більш вигідним відкривати і вести саме там свою справу (через краще залізничне сполучення, постачання сировини тощо). Як і в сусідній Полтавській губернії, на Чернігівщині основна маса підприємств знаходилася в повітах, а не в містах (особливо цукрові та горілчані).

Торгівля займала важливе місце в житті міського населення. Наприкінці XIX ст. за рахунок торгівлі в містах регіону жило 9250 чол. [12, с. 192]. Головними торговельними центрами краю були Глухів, Стародуб і Кролевець. Саме у цих містах проводилися ярмарки, що мали значний товарообіг. Найбільший ярмарок проводився у Кролевіці (Христовоздвиженський), на якому в середньому продавалося товарів на 5-6 мільйонів рублів щорічно. Усі інші ярмарки мали товарообіг не більше 5 тис. руб., що засвідчує їх місцеве значення. У кожному місті відбувалися базари по 2-3 рази на тиждень [1, с. 659]. Наприкінці століття, як і в інших губерніях, у містах краю набирала силу крамнична торгівля. Незначний обіг місцевої торгівлі призвів до явища, коли мешканці міст їздили до Києва за необхідними товарами.

При визначенні основних занять, домінуючих серед національних груп міського населення Чернігівщини, простежуються спільні тенденції та певні особливості з іншими губерніями. Наприкінці XIX ст. значний відсоток українців займався пошиттям та ремонтом одягу (15 436 чол.). Другим за значенням для української частини населення краю було землеробство (13 685 чол.). Практично аналогічну за чисельністю групу склали особи, які заробляли поденною працею (13080 чол.). У російської частини мешканців міст губернії землеробство, виготовлення одягу та поденна праця також були

домінуючими заняттями (відповідно 5526 чол., 5350 чол. та 5179 чол.). Традиційним було переважання іудеїв у торговельній сфері (23 581 чол.) та виготовленні одягу (9579 чол.) [12, с. 192]. У Чернігівській губернії, як і в сусідніх, іудеї домінували серед торгівців. У 1880 р. загальне число виданих іудеям торговельних документів складало 56,6 % від загальної кількості всіх виданих торговельних документів. Вони ж отримали 54,8 % купецьких свідоцтв від загальної кількості виданих населенню. Іудеї переважали і серед тих, хто отримав промислові свідоцтва (55,4 %), а також і серед прикажчицьких (67,6 %) [16, арк. 18-20]. Більш докладно ситуація показана в таблиці [17, арк. 3-7].

**Кількість торговельних документів, виданих іудеям у 1879 р.
у містах Чернігівської губернії**

Міста	% відношення видаєних іудеям документів до загального числа	% відношення видаєних купецьких свідоцтв до загального числа	% відношення видаєних промислових документів до загального числа	% відношення видаєних прикажчицьких свідоцтв до загального числа
Чернігів	66,2	96	68,7	66,9
Борзна	50,8	50,2	43,1	72,3
Глухів	37,7	28,7	39,8	38,7
Городня	61,4	56,7	60,1	75
Козелець	61,04	64,8	55,7	73,6
Конотоп	65,19	76,2	57,9	73,3
Кролевець	53,04	41,1	47,1	87
Мглин	64,6	49,9	75,5	68,3
Новгород - Сіверський	55,6	58,1	52,7	65,6
Новозибків	48,4	40,5	43,1	71,7
Ніжин	54,6	40,2	54,9	57,9
Остер	61,7	55	60,3	69,8
Сосниця	61,6	66,8	65,6	73,1
Стародуб	48,8	41,6	48,5	81,2
Сураж	87,1	83	87,7	96,6

Наведені в таблиці дані вказують на той факт, що переважна частина купців, торговців і прикажчиків були іудеями. Часто для отримання торговельних документів іудеї об'єднували свої кошти і викупали необхідне свідоцтво, а потім вели разом свій бізнес. Такий підхід до справ бізнесу сприяв швидкому вирішенню існуючих проблем і допомагав їм добитися домінування у найбільш привабливих сферах економіки.

Місцеві чиновники, як правило, займали двояку позицію щодо іудеїв. Вони або відстоювали офіційну державну позицію щодо стримування впливу іудеїв та їх чисельності в містах, або закривали очі на різні порушення за отриманий хабар. У щорічних же звітах губернської адміністрації Чернігівської губернії лише з певним занепокоєнням відзначалася тенденція посилення економічного впливу представників зазначеної конфесії в житті регіону взагалі і міст у тому числі.

Занепокоєння місцевих чиновників базувалося на тому, що в губернії була слабо розвинута промисловість. Іудеї ж часто вкладали кошти в різноманітні шинки, а не у промисловість, що формувало негативний імідж їх серед населення і перед адміністрацією. Наприклад, у 1880 р. промислові і торгові заклади у значній кількості фіксувалися лише у Чернігові - 621, Глухові - 427, Конотопі - 453, Новозибкові - 405, Ніжині - 503. В інших містах кількість їх коливалася від 266 (Новгород - Сіверський) до 80 (Кролевець) [5, с. 504]. В інших містах губернії ці заклади були відсутні, що негативно впливало на соціально-економічний розвиток міст і містечок регіону.

Наприклад, у Кролевці були відсутні такі майстерні: кравецька, шевська, шапкарська, перукарська, фарбувальна тощо. Фотомайстерні існували лише в Чернігові. У Борзні, Конотопі, Кролевці, Мглині, Новгород-Сіверському, Новозибкові, Ніжині не було жодної приватної аптеки. Типографії існували лише в Чернігові, Острі, Сосниці. Навіть візники були лише в губернському місті. Значна частина торговельних закладів належала іудеям, а промислових - значно менший відсоток (на що неодноразово звертали увагу місцеві чиновники). У середньому ж по Чернігівській губернії у 1880 р. 45,1 % торговельних і промислових закладів належали іудеям.

Так, іудеям належало 56,7 % магазинів, 49,4 % шинків та готелів, майже всі питні заклади - 80,8 %, 52,2 % оптових складів, 61,6 % дрібних майстерень, 63,8 % перукарень, 80 % лазень [3, арк. 7-16]. Значно менший відсоток промислових закладів був у їх руках. Лише 18,7 % заводів і фабрик від загальної кількості належав представникам даної конфесії, 27,1 % - столярних майстерень, 26,7 % - фарбувальних і покрівельних майстерень. Таким чином, іудеї, складаючи всього чверть населення міст Чернігівської губернії (26,4 %), тримали контроль над майже половиною усієї місцевої торгівлі і промисловості. (особливо переважаючи в торгівлі) [5, с. 490].

Таке домінування іудеїв (іноді навіть тотальне) в економічному житті міст регіону посилювало стурбованість місцевих адміністрацій, які часто розглядали іудеїв як деструктивний фактор життя міст. Ставлення до іудеїв можна проілюструвати таким прикладом. Навесні 1881 р. гласні місцевої думи обговорювали можливість єврейських погромів та масових заворушень у Чернігові. Чернігівською міською думою на засіданні 12 травня 1881 р. було заслухано лист 9 гласних, які закликали прийняти відповідні заходи щодо запобігання єврейських погромів у місті. У своєму зверненні вони відмічали: "Майже весь південь перетворився на арену кулачного бою; чинилося насильство над особистістю і майном іудея, його б'ють та грабують. Єлисаветградський та Київський погроми ... не могли не створити гнітюче враження і на іудеїв міста Чернігова. У зв'язку з цим, душевний стан мешканців нашого міста, і особливо іудеїв, не можна вважати задовільним. Причини цього сумного і ганебного явища пояснюють по-різному. Одні кажуть, що це "розправа", викликана іудейською економічною експлуатацією, яка тяжіє над усім південно-західним краєм, інші вважають, що безчинства на півдні спрямовані не проти іудеїв, а взагалі через бажання смути у громадському житті" [5, с. 491-492].

Автори записки спочатку дотримувалися першої точки зору. Їх упевненість базувалася на тому, що Чернігівські іудеї більш об'єднані з

православними, а їхні суспільні інтереси більш солідарні. Крім цього, у Чернігові іудеїв не можна було звинувачувати в "експлуатації", що мала місце в південних регіонах. Із цього робився висновок, що ніякої ненависті, а тим більше бажання побити і пограбувати іудеїв мешканці Чернігова не могли мати. Але подальші події в губернії змусили частину чиновників і гласних вважати, що не економічні причини були причиною погромів, а цілеспрямоване цькування останніх з боку окремих "темних елементів, які об'єднували навколо себе "народну масу" [5, с. 492].

Традиційно упереджене ставлення царського уряду до поляків-повстанців, українців-сепаратистів та іудеїв-космополітів час від часу давало свої негативні наслідки. Офіційна упередженість і побутові образи стали тим ґрунтом, на якому виникали різноманітні чутки, антиіудейська агітація. Таку агітацію, на думку гласних Чернігова, проводили любителі чужого майна, а їх ідеї набували популярності в середовищі робітників, селян та міщан.

Результатом поширення антиіудейських настроїв став інцидент 3 травня 1881 р. у Чернігові під час ярмарку. На побутовому рівні міг початися погром, який попередив генерал Полторацький, виступивши перед натовпом із погрозою використати підлеглі війська. Даний інцидент змусив Чернігівську міську думу прийняти ряд заходів, які повинні були попередити у майбутньому можливі іудейські погроми в місті. Передбачалося: 1) клопотати перед військовим керівництвом про затримку військових частин на території губернського міста на весь час літніх таборів (на час, визнаний необхідним з боку військового керівництва); 2) видати обов'язкову постанову про закриття шинків у святкові та вихідні дні; 3) посилити штат поліції; 4) виділити поліції 75 руб.; надати додатково 500 руб. і в разі потреби збільшити асигнування на поліцію; роз'їзні витрати поліції збільшити на 500 руб.; 5) відповідно до п. 3, ст. 2 Міського положення зобов'язати міського голову звернутися через пресу до власників усіх майстерень та інших закладів, щоб вони пояснили своїм робітникам протиправний характер погромів; 6) зобов'язати міського голову звернутися до єпархіального керівництва, щоб воно наказало священикам засудити погроми під час служби в церквах. За пропозицією гласного Страховського, зобов'язати равинів провести роз'яснювальні бесіди серед одновірців, щоб іудеї уникали конфліктних ситуацій; 7) розглянути питання про відміну десятичного ярмарку у зв'язку із можливістю появи на ньому різних неблагонадійних осіб, які можуть підбурювати народ до протиправних дій. Окремо (за пропозицією гласного Красильщикова) дума висловила вдячність міській поліції і командирі 5-ї піхотної дивізії генералу Полторацькому за дії, що попередили іудейські погроми 3 травня 1881 р. [5, с. 492]. Слід зазначити, що вказана ситуація в Чернігові була непоодиноким випадком [18, арк. 1-2]. Аналогічні події, що переросли в іудейські погроми, відбувалися в Конотопі та Козелецькому повіті [19, арк. 1-13].

При аналізі погромів з боку органів самоврядування і місцевих адміністрацій був відсутній всебічний і неупереджений розгляд проблеми. Створюючи штучні заборони для невеликоросів у державі і формуючи негативний або меншовартісний їх імідж, царизм, у першу чергу, ніс відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі в імперії. Додатково представників уряду драгував факт певного домінування іудеїв в

окремих галузях економіки (у деяких секторах економіки значного), за що, на їх думку, вони і мали в імперії такий негативний імідж.

Таким чином, у результаті проведення реформ 60-70 років XIX ст. відбуваються зрушення у соціально-економічній сфері. Поширення ринкових відносин сприяє наростанню міграційних процесів. Значна частина селян вирушає до міст у пошуках сезонних заробітків або бажаючи осісти на новому місці. З розвитком промисловості і торгівлі міста потребували значної кількості робочих рук. Усе це вплинуло на різні у кожному регіоні темпи зростання міського населення. Протягом другої половини XIX ст. число мешканців міст Чернігівської губернії продовжувало зростати (в 1,53 раза). В регіоні фіксувалися міста-лідери, в яких динаміка зростання числа мешканців перевищувала середньостатистичні дані по регіону. Як правило, до таких міст належали торговельно-промислові центри в межах губернії. У той же час в Чернігівській губернії були міста, число мешканців яких сягало лише декількох тисяч чоловік. За своїм зовнішнім виглядом та укладом життя вони більше нагадували великі села.

Відсутність великої промисловості, торгівля з невеликим товарообігом, сільськогосподарська спеціалізація сприяли перетворенню Чернігівщини на губернію-донора, яка постачала переселенців для інших регіонів імперії. Тому закономірною виглядала ситуація, коли навіть губернське місто за чисельністю населення поступалося окремим повітовим центрам Чернігівської губернії та сусіднім регіонам.

Чернігівщина, на відміну від сусідніх губерній, мала найбільш низькі темпи зростання міського населення. Це було пов'язано зі слабкими темпами економічного розвитку краю. Відсутність потужної промисловості і наявність лише торгівлі місцевого значення з малим товарообігом (за виключенням Ніжина) негативно позначалися на урбаністичних процесах у губернії (Остер, Городня). На Чернігівщині, на відміну від сусідніх губерній, темпи зростання міського населення були повільними і поступалися більш економічно розвинутих регіонам (наприклад, Харківській губернії).

Рівень економічного розвитку Чернігівської губернії впливав на сфери зайнятості міського населення. В багатьох містах краю землеробство залишалося основним джерелом існування. Відсутність стабільної роботи змушувала частину селян та міщан обробляти землю у сільській місцевості. Географічні та кліматичні умови впливали на асортимент культур, які вирощувалися.

Кустарне виробництво і промисли надавали можливість заробітку значній частині міського населення. У переважній більшості вони були пов'язані із переробкою сільськогосподарської продукції, виготовленням речей побутового вжитку (у першу чергу, селянського), а також будівельних матеріалів. Останнє разом із чумацтвом мало тенденцію до занепаду.

Важливу роль для кустарного, промислово-фабричного виробництва та торгівлі відігравали залізниці, що пролягали територією губернії. Вони забезпечували збут товарів та постачання сировини. Залізниці стимулювали економічний розвиток міст, через які вони проходили (Конотоп, Ніжин) і давали заробіток його мешканцям. Наприкінці XIX ст. спостерігався процес концентрації виробництва і збільшення випуску товарів. У містах

Чернігівщини поступово зростав відсоток мешканців, які працювали на різноманітних промислових підприємствах.

Торгівля була одним із основних занять, що надавало роботу багатьом мешканцям губернії. Існували міста-лідери (Ніжин, Кролевець), які були центрами місцевої та регіональної торгівлі. Найбільші обсяги торгівлі були зафіксовані на ярмарках, але наприкінці XIX ст. ярмаркова торгівля в основних містах починає поступатися крамничній. На Чернігівщині ярмаркова торгівля за своїми обсягами поступалася Харківській та Полтавській губерніям. Одним із пояснень такої ситуації була близькість Києва, який був більш привабливим у торговельному і промислово-заводському значенні.

Статистичні дані кінця XIX ст. дозволяють з'ясувати основні групи занять домінуючих національних груп міського населення губернії. Українська частина мешканців міст найбільше займалася землеробством, виготовленням одягу та поденною роботою. У Чернігівській губернії великороси головним чином отримували кошти від найманої праці, землеробства та виготовлення одягу. Іудеї, які становили третю за чисельністю групу міського населення, практично завжди займалися і домінували в торгівлі та виготовленні одягу. Це домінування було традиційним для українських земель. Саме іудеї контролювали середню та роздрібну торгівлю в містах, що сприяло формуванню у влади і частини населення негативного ставлення до них.

Дана розвідка лише окреслила певне коло питань, що потребує подальшого дослідження. На всеукраїнському та регіональному рівнях малодослідженими залишаються питання повсякденного життя міського населення (особливо повітових міст та містечок) і чинників, які впливали на нього, а також діяльність органів міського самоврядування по вирішенню господарсько-культурних проблем.

---

1. Географическо-статистический словарь Российской империи. - СПб.: Издание А.Ф. Дервиера, 1885. - Т. 5. - 665 с.

2. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.О. Голобуцький. - К.: Наукова думка, 1970. - 210 с.

3. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128, оп. 1, спр. 14460.

4. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. - СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. - 605 с.

5. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. - СПб.: Б.и., 1882. - Ч. II. - 504 с.

6. Іванюк О. Л. Етнічний склад міського населення Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. за матеріалами опублікованих переписних документів Російської імперії / О.Л. Іванюк // Література та культура Полісся. - 2009. - Вип. 51. - С. 114-120.

7. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. - К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1967. - 702 с.

8. Канель В. Городское хозяйство и самоуправление / В. Канель - М.: "Обновление", Б.г. - 160 с.

9. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII-XIX вв. (По материалам ревизий) / В.М. Кабузан. - М.: Наука, 1971. - 248 с.

10. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. / Ф.Е. Лось. - К.: Держполітвидав, 1955. - 226 с.

11. Миронов Б.Н. Русский город 1740 - 1860-е годы: демографическое, социальное и

- экономическое развитие / Б.Н. Миронов. - Л.: Наука, 1990.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. - СПб.: Тип. Народная польза, 1905. - Т. 48. - 378 с.
13. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кін. XIX - поч. XX ст.) / І.М. Погребінська // Український історичний журнал. - 1996. - № 4. - С. 21 - 28.
14. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.) / А.Г. Рашин. - М.: Государственное статистическое издательство, 1956. - 318 с.
15. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі РНБ). - Ф. 600, спр. 1656.
16. РНБ. - Ф. 600, спр. 1807.
17. РНБ. - Ф. 600, спр. 1808.
18. РНБ. - Ф. 600, спр. 1402.
19. РНБ. - Ф. 600, спр. 1360.
20. Русов. А. Описание Черниговской губернии. В 2 т. / А. Русов. - Чернигов: Изд. Редакции "Земского сборника Черниговской губернии", 1898. - Т. 1. - 400 с.
21. Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. - "Історія України" / О.М. Солошенко. - Х., 1997. - 18 с.
22. Шара Л. Чернігівська міська дума 70-90-ті роки XIX ст. / Л. Шара. - Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. - 224 с.
23. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. - К.: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1912. - 216 с.

Никитин Ю. А. ОСНОВНЫЕ СФЕРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ.

Рассмотрены основные занятия городского населения Черниговской губернии во второй половине XIX ст. Прослежены приоритетные сферы деятельности отдельных национальных групп городского населения. Показана связь между уровнем экономического развития городов Черниговской губернии и основными занятиями их жителей.

Nikitin Yu. O. THE MAIN OCCUPATIONS OF THE URBAN POPULATION OF CHERNIGIV PROVINCE IN THE SECOND PART OF THE 19TH CENTURY.

The author shows the main occupations of the urban population of Chernigiv province in the second part of the 19th century. The priorities of the individual national groups of urban residents are traced. The author shows the relationship between the level of economic development of the cities of Chernihiv province and the main occupations of their people.